

Степан КУЗИК, Дарина ЛИТВИН (Львів)

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ РЕСУРСИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ ТУРИСТИЧНИХ ЦІЛЕЙ

Історико-культурні ресурси відіграють важливу роль у формуванні туристичного попиту та створенні привабливого туристичного іміджу регіону чи держави. Групування цих ресурсів лежить в основі багатьох наукових класифікацій рекреаційних чи туристичних ресурсів. Зокрема, відомі класифікації А. Я. Бовсуновської¹, П. О. Масляка², О. О. Бейдика³, С. П. Кузика⁴. Історико-культурні ресурси, на наш погляд, – це сукупність пам'яток матеріальної та духовної культури, які створені у процесі історичного розвитку суспільства на певній території, мають пізнавальну цінність і можуть бути використані для туристичної діяльності. Історико-культурні ресурси характеризуються високою популярністю серед туристів, задовольняють їх попит у пізнанні навколишнього світу, сприяють змістовному проведенню вільного часу. Найбільшою особливістю цих ресурсів є те, що вони мають повсюдний характер розташування, адже кожна місцевість вирізняється своєю історією, традиціями, їх потенціал можна вважати необмеженим. Однак варто мати на увазі, що будь-які ресурси території вимагають вмілого, творчого і наукового підходів до їх використання для цілей туризму і розробки сучасних туристичних маршрутів.

Метою цієї студії є аналіз історико-культурних ресурсів українсько-польського прикордоння, їх оцінка, згрупування існуючих туристичних маршрутів та обґрунтування нових, які б можна було використовувати для широкого загалу, зокрема, для учасників фінальної частини чемпіонату Європи з футболу, яка відбудеться в Україні та Польщі у 2012 р.

В Україні існує закон “Про охорону культурної спадщини”⁵, згідно з яким всі об’єкти культурної спадщини поділяються на рухомі і нерухомі об’єкти, а за видами на археологічні, історичні, об’єкти монументального мистецтва, об’єкти архітектури і містобудування, об’єкти садово-паркового мистецтва, ландшафтні та об’єкти науки і техніки. Відповідно до цього закону існує також Державний реєстр нерухомих пам'яток України, в якому інформація про кожен пам'ятку подається відповідно до категорії: державного чи місцевого значення. У Польщі

¹ *Бовсуновская А. Я.* География туризма: Учебное пособие. – Донецк: Донец. ин-т турист. бизнеса, 2002. – С. 86.

² *Масляк П. О.* Рекреация география: навч. посіб. – Київ: Знання, 2008. – С. 77.

³ *Бейдик О. О.* Рекреацияно-туристичні ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – Київ, 2001. – С. 42.

⁴ *Кузик С.* Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – С. 46.

⁵ Про охорону культурної спадщини, закон // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 39.

охоронну діяльність пам'яток регламентує закон “Про охорону пам'яток і догляд за пам'ятками”⁶, а інформація про пам'ятки ведеться в аналогічному Реєстрі пам'яток.

Оскільки облік, а з ним і вивчення рухомих пам'яток території українсько-польського прикордоння для нашого дослідження сьогодні є непосильним завданням, то головним залишається показник кількості нерухомих пам'яток (державного і місцевого значення). Адже насичені історико-культурними об'єктами території певним чином визначають локалізацію інфраструктурного забезпечення і напрямки екскурсійно-туристичних маршрутів.

За проведеними підрахунками (рис. 1), найбільшим за кількістю нерухомих пам'яток на українсько-польському прикордонні є місто Львів (2398). За цим показником обласний центр знаходиться на першому місці серед усіх міст України. На другому місці є місто Перемишль (Пшемисль)* Підкарпатського воєводства, яке можна розглядати як одне із найпопулярніших міст на шляху переміщення туристів із Європи в Україну. Перемишль має показник 326, що, порівняно зі Львовом, набагато менше, хоча у регіональному масштабі це є значний історико-культурний центр. Понад 300 нерухомих пам'яток має також Жовківський район Львівської області, де історико-культурним центром виступає місто Жовква. Якщо підсумувати нерухомі пам'ятки в областях і воєводствах, то Львівська область за цим показником знаходиться на першому місці (понад 5 тис. пам'яток), на другому місці – Підкарпатське воєводство (понад 2 тис. пам'яток), у Волинській області і на Люблінщині приблизно по півтори тисячі пам'яток.

Окрім згаданого Жовківського району, у Львівській області високе скупчення нерухомих пам'яток мають Дрогобицький і Стрийський райони (понад 200), які також можуть бути використані для розосередження туристичних потоків під час проведення міжнародних спортивних та культурних акцій на території Львівщини і сусідніх з нею областей та воєводств українсько-польського прикордоння. У Підкарпатському воєводстві найвище скупчення нерухомих пам'яток мають вже згадані Перемиський та Ярославський повіти, частина територій яких належить до українських етнічних земель⁷. Велику кількість нерухомих пам'яток у Підкарпатському воєводстві має також Кросненський повіт – 199.

У Люблінському воєводстві найпривабливішим за цим показником є м. Люблін (понад 200 пам'яток), серед повітів виділяються Замойський і Пулавський повіти (понад 200), територією яких теж можуть проходити туристичні потоки з європейських країн. У Волинській області – північній зоні українсько-польського прикордоння, найбільшим скупченням нерухомих історико-культурних пам'яток (понад 200), виділяється лише Луцький район разом з обласним центром містом Луцьк.

⁶ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami // Dziennik Ustaw. – 2003. – Nr 162. – 17 września (poz. 1568 z późn. zm.)

* Тут і далі назви поселень українських етнічних земель відповідають назвам на мапі Володимира Кубійовича (Атлас України й сумежних країв / [за заг. ред. д-ра В. Кубійовича]. – Львів, 1937), В. Кубійовича та А. Жуковського 1977 р. ([В. Кубійович, А. Жуковський]. Карта України. 1 : 2 000 000. – Мюнхен: Karl Wenschow GmbH, 1977) та мапі Ігоря Дикого 2008 р. (Територія розселення українців у межах сучасної Польщі на середину ХХ ст. 1 : 325 000 / [Оформл. і компонував. І. Дикий, консультанти В. Бадяк, І. Банащук та ін.]. – Дніпропетровськ: ТзОВ Торговий дім “Луна Пак”, 2008).

⁷ Атлас України й сумежних країв...; [В. Кубійович, А. Жуковський]. Карта України. 1 : 2 000 000...

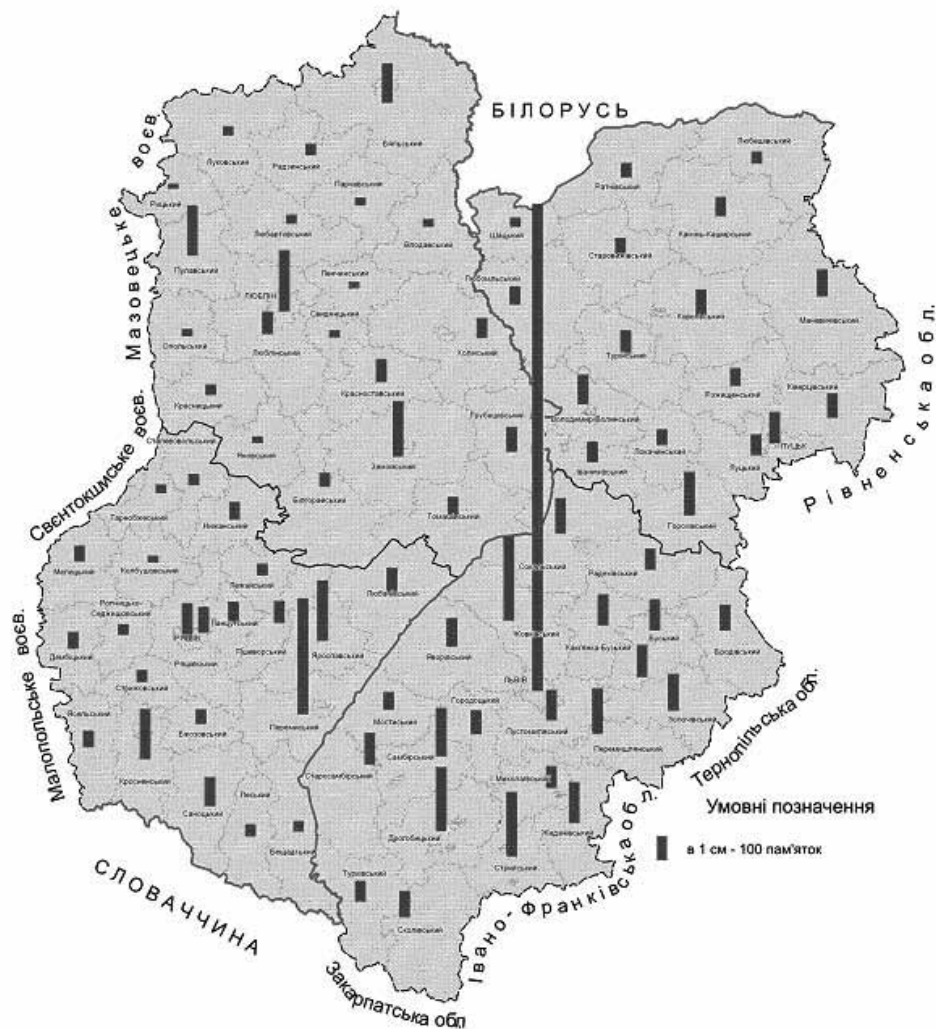

Рис. 1. Історико-культурні ресурси українсько-польського прикордоння в розрізі низових адміністративних районів, обласних і воєводських центрів.

Серед інших районів і повітів значною кількістю історико-культурних пам'яток (від 100 до 200) виділяються у Львівській області – Самбірський, Перемишлянський, Золочівський, Жидачівський, Сокальський, Буський, Старосамбірський, Пустомитівський, Сколівський, у Волинській області – Горохівський, Ковельський, Маневицький, Турійський райони, у Підкарпатському воєводстві – Стжижувський, Сяноцький, Любачівський, Ряшівський, у Люблінському – Хелмський і Бяльський повіти.

Серед усіх нерухомих пам'яток українсько-польського прикордоння заслуговують на увагу архітектурні ансамблі старих міст, багато з яких зберегли в собі нашарування різних архітектурних стилів – від романського, готичного, ренесансового

до бароко і модерну. Сьогодні у світі еталоном привабливості території чи міста залишається його входження до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. В українсько-польському прикордонні є три таких міста, центральні архітектурні ансамблі яких взяті під охорону цієї організації. Це Львів, Люблін і місто Замостя (Замосць) (Люблінське воєводство). До інших міст, які виділяються унікальними архітектурними ансамблями, належать Луцьк, Жешув (Ряшів), Жовква, Перемишль, Кросно, Дрогобич, Золочів, Володимир-Волинський та інші.

Серед історико-культурних ресурсів українсько-польського прикордоння вагоме місце займають замки, які розміщені на території усіх чотирьох адміністративних одиниць першого порядку. Найвідоміші з них у Львівській області – Олеський, Золочівський, Підгорецький (“Золота підкова”), Жовківський, Свірзький, Поморянський, у Волинській області – Луцький, Олицький, у Люблінському воєводстві – Люблінський, у Білій Підляській (Бялій Подлясці), Чемерниках, Яновці, у Підкарпатському воєводстві – у Ланьцуті, Дуклі, Ліську (Леську), Баранові Сандомерському, Дикові (Дзікові), Перемишлі, Красичині, Дубецьку, Ольховиці, Сяніку (Саноку) (найбільший у Польщі). Істотною відмінністю українських і польських замків є рівень їхньої збереженості. Так, на українській території немає жодного замку, в якому зберігся б його автентичний інтер’єр, хоча деякі з них непогано облаштовані сучасними музейними експозиціями. Ще численнішими в українсько-польському прикордонні є руїни стародавніх замків.

Дещо схожим, але не менш цікавим, ніж замковий, є туризм магнатськими резиденціями і палацами. Головними родинами, що залишили після себе чудові палацово-паркові ансамблі та пишні резиденції, були Собеські, Замоїські, Сенявські, Фірлеї, Любомирські, Мнішеки, згодом Потоцькі і Сангушки, роди українського походження Дідушицьких, Сапіг та інші. Такі палаци туристи можуть відвідати у Львові, Журавні, Буську, Роздолі Львівської області; Ноздречі, Чарній, Наролі, Вільшаниці (Ольшаніці), Горинцю, Лежайську, Мелеці, Розвадові, Пшеворську (Переворську), Жешуві (Ряшеві) Підкарпатського воєводства та Козлівці, Любартові, Наленчуві, Дембліні, Яблоні, Радзині, Рейовці, Грубешові, Коху, Ополі Любельському, Долгобичові Люблінського воєводства.

Не менше привабливим напрямом культурно-пізнавального туризму може стати сакральний туризм, реалізований за допомогою автомобільних турів. Адже у кожному повіті і районі прикордоння знаходиться хоча б декілька сакральних пам’яток архітектури національного чи місцевого значення. Найдавніші з них знаходяться на території відомих міст – Володимирі-Волинському, Львові (званому “містом ста церков”), Холмі (Хелмі), Любліні, Перемишлі та інших. Сакральні споруди українсько-польського прикордоння представлені костелами, церквами, синагогами та німецькими кірхами. Особливу культурну цінність мають пам’ятки дерев’яного сакрального зодчества. Найдавнішою дерев’яною автентичною церквою в українському прикордонні вважається церква у с. Потеличі Жовківського району. З польського боку – лемківська дерев’яна церква в с. Улючі (біля Сяніка – пам’ятка XVII ст.). Унікальна і різноманітна архітектура дерев’яних споруд зосереджена з обидвох сторін кордону, де виділяється бойківський, лемківський та інші типи будівель. Дещо відмінна від карпатських церков архітектура волинських сакральних споруд.

Українсько-польська співпраця у сфері збереження дерев'яної сакральної архітектури вилилася у спільний проєкт “Дерев'яні церкви українських і польських Карпат”, головним завданням якого є внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО пам'яток дерев'яної сакральної архітектури Карпатського регіону. З цією метою у 2009 р. створено українсько-польську експертну групу, яка провела обстеження дерев'яних церков прикордонних територій України і Польщі. Відтак обрано вісім пам'яток. В межах досліджуваної території до цього списку ввійшли чотири церкви Львівської області – церква св. Юра у Дрогобичі, церква св. Духа у Потеличі Жовківського району, церква Собору Прсв. Богородиці у с. Магків Турківського району та церква св. Трійці м. Жовкви. У Підкарпатському воєводстві такими спорудами є церква Різдва Найсвятішої Богородиці у м. Хотинець Ярославського повіту, церква св. Параскеви у м. Радруж Любачівського повіту, церква Архистратига Михайла у м. Смільник (Смольнік) Сяницького повіту та церква Архистратига Михайла у Турянську (Туржанську) цього ж повіту. Вказані об'єкти можуть бути використані для прокладання нових туристичних маршрутів.

Важливим завданням залишається розробка і прокладання туристичних маршрутів з використанням науково обгрунтованого підходу, націленого на високу атрактивність і всесторонні людські потреби, безпеку, безперешкодність їх проходження. Основою для групування маршрутів стали інформаційні мапи та довідники, видані під егідою воєводських та обласних адміністрацій⁸.

Мальовничість природи, об'єднаної з мережею заповідних територій українсько-польського прикордоння, використовується для прокладання багатьох природничих туристичних стежок. Серед них маршрут, який так і називається – Природничий, проходить територією Люблінщини через Поліський національний парк та кілька ландшафтних парків (див. табл. 1). На цій трасі можна ознайомитися з рідкісними видами рослин і тварин, які підлягають охороні. Частинно подібним за своєю суттю є маршрут “Заповідними стежками Полісся”, перлинами якого є Шацький національний природний парк та Черемський природний заповідник.

Потужний потенціал історико-культурних ресурсів повинен бути задіяним для пізнання архітектурних, історичних та інших пам'яток регіону.

Назва маршруту	Траса пролягання маршруту
Підкарпатське воєводство	
Родових гнізд Любомирських	Стальова Воля – Тарнобжег – Баранув Сандомирський – Кольбушова – Ряшів – Богухвала – Ланьцут – Переворськ – Ярослав – Перемишль – Красічин – Бірча – Сянік – Риманів (Риманув) – Кросно – Дукля
Гончарський	Медина Ланьцуцька – Медина Глоговська – Залесе
Військовий	Медика – Лучичі (Лучице) – Дубавка – Бахів – Сенява – Перемишль

⁸ Волинь туристична / Управ. культури і туризму Волинської держадмін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cult.voladm.gov.ua/index.php?section=tour&page=5>; Львів і область. Туристична мапа / [розроб. І. Губіліт, картограф І. Дикий]. – Львів: СПД ФО Губіліт І. В.; Територія розселення українців у межах сучасної Польщі на середину ХХ ст. 1 : 325 000...; Województwo Lubelskie. Mapa turystyczna. 1 : 300 000 / [oprac.: P. Sebrykow i inn.]. – Lublin : KARTPOL, 2004.

Люблінське воєводство	
Історичний	Люблін – Циців (Цицьов) – Витична (Витично) – Стовп'є (Столп'є) – Холм – Дубенка (Дубенка) – Городло – Городок Грудек – Масломичі (Масломеч) – Чермно – Комарів (Комарув) – Замостя
Природничий	Люблін – Надвепжанський ландш. парк – Уршулін (Уршулін) – Залужжя Старе (Залуче Старе) – Поліський нац. парк – Собіборський ландш. парк – Гнишів (Гнішув) – Березно (Бжезно) – Холмський ландш. парк – Холм
Надвісянський	Аннополь – Юзефув – Пьотравін – Ходлік – Казімеж Дольни – Яновец – Пулави – Голамб – Демблін
Музейний	Люблін – Войцехів – Наленчів – Казімеж Дольни – Пулави – Собешин – Воля Гульовска – Воля Окжейска – Луків – Біла Підляська (Бяла Подляска)
Магнатських резиденцій	Люблін – Любартів – Козлівка – Кох – Чемерники – Радзинь Подляські – Яблонь – Біла Підляська
Сакральної архітектури	Красник – Ходель – Казімеж Дольни – Коньсковоля – Вавольніца – Люблін – Любартів – Холм – Ухані (Ухане) – Замостя
Перетину культур	Люблін – Лучна (Ленчна) – Володава – Студянка (Студзянка) – Ортель Королівський (Ортел Крулевські) – Лебедів (Лебедзев) – Костомлоти – Кодень – Яблочин (Ябленчна) – Холм
Пам'яток єврейської культури	Казімеж Дольни – Люблін – Лучна (Ленчна) – Влодава – Собібор (Собібур) – Ізбиця (Ізбіца) – Щебрешин (Щебжешин) – Юзефів (Юзефув) – Замостя
Церковний	Гребенне – Белзець (Белжец) – Томашів (Томашув Любельський) – Корчмін (Корчмін) – Будинин (Будинін) – Хлоп'ятин – Грубешів (Грубешув) – Холм
Львівська область	
Золота Підкова	Львів – Новий Милятин – Буськ – Олесько – Підгірці – Сасів – Золочів – Винники – Львів
Срібна Підкова	Львів – Новий Милятин – Олесько – Броди – Підкамінь
Королівська Жовківщина	Львів – Куликів – Жовква – Крехів – Рава Руська
Мальовниче Розточчя	Львів – Страдч – Івано-Франкове – Прилбичі – Яворів – Воля Любинська
Шляхами Пінзеля і Фредра	Львів – Годовиця – Наварія – Пустомити – Щирець – Грімно – Кліцько – Комарно – Рудки – Вишня – Великий Любінь – Оброшино – Зимна Вода
На межі двох морів	Львів – Старе Село – Бібрка – П'ятничани – Свірж – Перемишляни – Унів – Золочів – Поморяни
Князь Лев і святий Валентин	Львів – Оброшино – Великі Рудки – Самбір – Старий Самбір – Лаврів – Хирів – Доброміль – Скелівка – Сусідовичі
За білим золотом до Тустані	Львів – Миколаїв – Дрогобич – Урич – Корчин – Розгірче – Стрий – Миколаїв – Львів
В гості до білих хорватів	Львів – Заклад – Миколаїв – Стільсько – Дуброва – Берездівці – Гніздичів – Жидачів – Розділ
Перлини Белзького князівства	Львів – Жовква – Червоноград – Тартаків – Сокаль – Варяж – Белз

Волинська область	
Заповідними стежками Полісся	Шацький НПП – Згорани – Нечимне – Черемський прир. запов. – Оконські джерела – ур. Лопатень – Цумань
Золота діадема Волині	Устилуг – Володимир-Волинський – Зимне – Загорів – Затурці – Торчин – Луцьк – Піддубці – Олика
Невідоме Полісся	Любомль – Ковель – Ратно – Камінь-Каширський – Любешів – Тростянець
Транскордонні маршрути	
Слідами Олександра Фредро	Жешув – Кросно – Сянік – Гічва (Гошев) – Балигород (Балігруд) – Тісна (Цісна) – Самбір – Ятвіги – Любінь Великий – Львів – Перемишль – Ярослав
Слідами бравого вояка Швейка	Радошиці (Радошице) – Команча – Височани – Загір'я (Загуж) – Сянік – Розпуття (Розпуце) – Ропенка (Ропенка) – Войткова – Коростенко (Кросценко) – Самбір – Рудки – Великий Любінь – Львів – Жовтанці – Колодно
Розточанський	Красник – Янів Любельський – ландш. парк Ліси Яновські – Білгорай – Звіринець – Розточанський нац. парк – Краснобрід – Сусец – Гребенне – Рава-Руська – Потелич – Крехів – Жовква

Табл. 1. Існуючі та нові туристичні маршрути українсько-польського прикордоння

Своєрідність таких туристичних трас полягає в тому, що на маршруті разом із пізнанням історії та культури певної території турист має змогу помилуватися унікальними природними ландшафтами. До них можна зарахувати маршрути “Надвіслянський”, “Історичний”, “Музейний”, а також “За білим золотом до Тустані”, “Перлини Белзького князівства”.

Окрему групу маршрутів складають ті, що проходять через численні збережені з обох боків прикордоння замки, резиденції та палаци. На Львівщині це вже згадувана “Золота підкова Львова”, “Срібна підкова”, “Королівська Жовківщина”, на Люблінщині аналогічною за своєю суттю є подорож магнатськими резиденціями, а у Підкарпатському воєводстві – маршрут “Родовими гніздами Любомирських”. Примітно, що на території українського прикордоння, на відміну від польського, практично не збереглися автентичні інтер'єри палацових і замкових споруд. Тому, для українського туриста особливо цікавими можуть бути замок Потоцьких у м. Ланьцуті XVI ст., а також палац Замоїських у Козлівці поблизу Любліна, де можна відчути справжній дух тогочасного життя магнатів, відображений у розкоші та помпезності облаштованих покоїв, красі збереженого парку і садиб.

Яскравою особливістю українсько-польського прикордоння є факт збереження на цій території пам'яток багатьох народів. Окрім українців та поляків, тут проживали євреї, німці, вірмени та представники інших народів, тому досліджувану територію називають місцем “перетину культур”, хоча кожна із цих культур завжди була окремою як в релігійному, так і побутовому сенсі. Саме тому існує група т. зв. сентиментальних маршрутів, які дозволяють ознайомитися з пам'ятками різних народів. Таким прикладом є маршрути “Пам'ятками єврейської культури” і “Перетину культур”. Уздовж них можна ознайомитися не лише із давніми синагогами у Казімежі Дольному, Ленчній, Володаві (Влодаві), Юзефові (Юзефуві) та ін., а й відвідати концентраційний табір Майданек у Любліні, мусульманські цвинтарі у Студянци (Студзянці) та Лебедєві (Лебедзєві) тощо.

З-поміж загальної кількості маршрутів окремо виділяються такі, які присвячені видатним особистостям. На українсько-польському прикордонні до них можна зарахувати маршрути “Шляхами Пінзеля і Фредра”, “Князь Лев і святий Валентин” (Львівська область), а також два транскордонні маршрути “Слідами Олександра Фредра” та “Слідами бравого вояка Швейка”. Останній починається у Чехії, проходить через Австрію, Угорщину, Словаччину, Польщу і завершується в Україні. За словами дослідника А. Дороша⁹, Швейк пройшов пішки і проїхав поїздом по Галичині щонайменше 400 км, що, безумовно, заслуговує на увагу, хоча цей маршрут на українській території залишається не до кінця розробленим. Маршрут, присвячений відомому польському комедіографу О. Фредрові, може бути цікавим не лише для поляків, але й для українців, оскільки О. Фредро був дідом однієї з найвідоміших постатей Української Греко-Католицької Церкви – митрополита Андрея Шептицького.

Безперечно, найбагатшим історико-культурним надбанням усього прикордоння є сакральна спадщина. До вже існуючих маршрутів (“Церковного” та “Сакральної архітектури”, що проходять територією Люблінщини), слід додати ті, що охоплюють дерев’яну сакральну спадщину українських етнічних земель Підкарпатського воєводства у Бещадському, Любачівському, Ліському і Перемишльському повітах, продовживши їх на територію Львівщини у напрямку Старої Солі, Дрогобича, Комарно і Львова, де знаходиться музей народної архітектури і побуту в Шевченківському гаю. Заслужують уваги також дерев’яні церкви Волині, адже деяким з них є понад 300 років. Численними на території прикордоння є місця паломництва з чудотворними іконами та місця відпусту, до яких треба прокласти паломницькі маршрути. У Волинській області таким місцем є м. Луцьк, де зберігається ікона Волинської Богородиці, найдавніша пам’ятка вітчизняної малярської школи, та ікона Холмської Богородиці XI–XII ст., с. Зимне. На території Люблінщини є чимало сакральних місць, куди можна продовжити цей маршрут: Яблочин, Кодень, Костомлоти, Пратулін (Пратулін), Янів Підляський та Лешна Підляська. На Львівщині паломницькі маршрути можуть проходити Креховом, Страдчем, Львовом та Уневом.

Ще один маршрут зацікавить любителів військового краєзнавства – “Військовий”, який проходить територією Підкарпатського воєводства, де збереглися унікальні об’єкти оборонної архітектури часів двох світових воєн. Відвідаючи його, можна ознайомитися із фортецею Перемишля, де було загалом 60 фортів. Також у Підкарпатському воєводстві збереглися близько 250 об’єктів укріплень “Лінії Молотова”, що створювалась напередодні німецько-радянської війни.

Одним із найпривабливіших туристичних маршрутів нашого сьогодення є Розточанський транскордонний маршрут, оскільки у ньому поєднані унікальна природа мальовничого горбогір’я Розточчя, численні сакральні пам’ятки, а також два міста, занесені до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО – Львів та Замостя.

Отже, українсько-польське прикордоння з його найрізноманітнішими історико-культурними і природними ресурсами, які складають високу атрактивну цінність, має увійти до пакету послуг туристичних агенцій, які обслуговуватимуть внутрішніх і зовнішніх туристів. Це сприятиме не лише популяризації унікальних пам’яток історії, архітектури, природи, а й краще завантажить туристичну інфраструктуру України і Польщі, що приведе до зростання економічної ефективності туристичної діяльності.

⁹ Дорош А. Швейк у Галичині // Галицька брама. – 1996. – № 16. – С. 11.